

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису

УДК 930.26.

ЛІБІЧЕ МИХАЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ

ПЕНЬКІВСЬКА КУЛЬТУРА ДНІПРО-ДОНЕЦЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ

Історичні науки - 07.00.06 - археологія

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук

Київ - 1994

00483287 (W)

Робота виконана на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського державного університету

Науковий керівник—доктор історичних наук,
професор Міхеєв В.К.

Офіційні опоненти—доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України
О.М.Приходник

—кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології РАН
А.М.Обломський

Провідна установа—Київський державний університет
ім.Т.Г.Шевченка

Захист відбудеться "30" листопада 1994 р.
о 14 год. на засіданні спеціалізованої ради
шифр Д.016.47.01 для захисту дисертації на
здобуття наукового ступеню доктора наук при
Інституті археології НАН України, 252014,
м.Київ, вул. Володимирська, 3

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці
Інституту археології НАН України / вул.Видубецька, 40 /

Автореферат розіслано "27" листопада 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради,
кандидат історичних наук *В.Семф* В.О.Петрашенко

ЛННБ ім. В. Стефаніка
АН України

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Великим досягненням ранньослов'янської археології Східної Європи стало виділення пражко-корчакської, пеньківської та колочинської культур третьої чверті I тис. н.е. Пеньківські пам'ятки вивчаються з середини п'ятидесятих років нашого століття і за цей час вони досліджені на території від Пруту до Сіверського Дінця, на підставі чого виділена окрема археологічна культура, визначені її географічні та хронологічні кордони. Підсумком багаточисленних досліджень цих старожитностей стала докторська дисертація О.М.Приходька, захищена у 1985 році. Дослідник охопив майже всі відомі тоді пам'ятки культури, але при більшій їх дослідженості у Дніпро-Дніпровському межиріччі, саме ці результати заклали основу концепції розвитку культури.

Між тим, важливою частиною пеньківського ареалу є Дніпро-Донецьке межиріччя. Є.О.Горьнов у своїй кандидатській дисертації, яку він захистив у 1977 р., вперше підвів підсумки вивчення пеньківських пам'яток Дніпровського лісостепового Лівобережжя. За роки, що минули з часу виходу у світ узагальневчих праць Є.О.Горьнова та О.М.Приходька, кількість відомих нам пеньківських пам'яток у регіоні значно збільшилась. У той же час, на Сеймі, верхів'ях Сіверського Дінця інтенсивно проводяться дослідження пізньозарубинецьких та київських старожитностей, які виявились генетично дуже близькими до пеньківських. Виникла дискусія про правомірність виділення київської культури та шляхи формування пеньківської культури в регіоні. Цього питання не може існувати на терені Дніпро-Прутського межиріччя, де пень-

ківські пам'ятки дуже чітко відрізняються від синхронних празько-корчакських, які мають інше походження. Ця обставина ще більше привертає увагу до Дніпро-Донецького межиріччя, як території і формування пенківської культури.

На сучасному етапі досліджень вже спостерігаються відмінності у етнокультурному процесі на обох сторонах Дніпра у другій половині I тис. На Дніпровському Правобережжі пенківські старожитності стали складовою частиною поряд із празькими для формування культури типу Луки-Райковецької. На Лівобережжі в пенківському ареалі формується волинцевсько-роменська культура, а у східній його частині, на Дніці, пенківці вступають до контактів з населенням Північно-Західної Хазарії. Збільшення археологічних джерел та визначені особливості пам'яток Дніпро-Донецького межиріччя потребують їх монографічного дослідження. Вивчення окремих регіонів із зростанням кількості джерел археологічних культур, які займають великі площі, нам вважається достатньо плідним. До них належить і пенківська культура.

Метою дисертації є узагальнююча монографічна праця по історії населення лісостепу та прилеглих ділянок степової смуги Дніпро-Донецького межиріччя на протязі кінця IV-VI ст. з використанням за переважною більшістю археологічних і значнішою менше писемних джерел. Під цим населенням розуміються носії пенківської культури. Метою дослідження підпорядковані завдання: підведення підсумків в попереднього вивчення цих старожитностей через огляд польових досліджень та історіографічний нарис, морфологічна характеристика, аналіз матеріальної культури, визна-

чення рівня господарського та соціального розвитку населення, хронології та періодизації пам'яток, огляд розвитку культури в регіоні, його особливостей. Автор не торкається етнічної належності носіїв культури, бо знаходить, що достатньо аргументовано доведена їх належність слов'янським племенам антів.

Методологічна основа роботи. В праці використані традиційні археологічні методи дослідження, а саме: формально-типологічний, стратиграфічний, а також природньо-наукові методи: металографічне вивчення залізних виробів / В.Д.Гопак, професор Харківського автошляхового інституту Л.О.Сонцев /, кількісний спектральний аналіз / зав. спектральною лабораторією АМ ХДУ Л.П.Грубник-Буйнова /, вивчення остеологічного матеріалу та відбитків зерен рослин / доцент Харківського зооветеринарного інституту М.М.Пономаренко та співробітники Музею природи ХДУ/. Джерелознавчу базу роботи складають опубліковані та неопубліковані матеріали польових досліджень О.В.Бодянського, Д.В. Буйнова, Є.О.Горюнова, В.М.Даниленка, О.Г.Дяченка, М.М.Казанського, А.В.Криганова, В.К.Міхеєва, О.Г.Ніколаєнко, О.М.Обломського, О.М.Приходьника, О.В.Сухобокова, Д.Я.Телегіна, Р.В. Терпиловського, Б.А.Шрамка, С.П.Юренко. Це комплекси майже двадцяти дев'яти відомих за розкопками поселень. Використані звіти експедицій з наукового архіву інституту археології Академії наук України, архіву Археологічного музею Харківського держуніверситета. Загоном Середньовічної археологічної експедиції ХДУ, керованого автором, проведені дослідження поселень Раківка, Соколове, Введенка, Нижній Бишкін І.

Наукова новизна. Вперше в літературі дається монографічне освітлення історії пеньківського населення саме у Дніпро-Донецькому межиріччі. Для цього автором враховані майже усі відомі пам'ятки культури регіону. В науковий обіг вводяться нові матеріали.

Апробація результатів. Дисертація та окремі її розділи обговорювались на засіданні відділу ранньослов'янської археології Інституту археології АН України, засіданнях кафедри історіографії, джерелознавства та археології, вченої ради історичного факультету ХДУ, на регіональній конференції в Белгороді / 1990 р. / та республіканській конференції в Харкові / 1992 р. /.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її матеріали можуть бути включені до узагальнювальних праць з історії ранніх слов'ян Східної Європи, до відповідних розділів підручників для вищих навчальних закладів, а також до навчальних курсів, можуть братися до уваги при оформленні музейних експозицій.

Структура роботи. Дисертація складається з вступу, п'яти розділів та висновків. Вона супроводжується додатками: переліком пам'яток, загальними таблицями характеристик жител та керамічних комплексів з поселень, таблицями топографічних та ґрунтових умов розміщення поселень та палеоботанічних комплексів археологічних культур регіону к. II тис. до н.е. - к. I тис. н.е., таблицями результатів аналізів остеологічних матеріалів поселень, структур залізних речей та речей з кольорових металів, описом предметів Новоодеського скарбу та ілюстративними таблицями. Роботу доповнюють списки використаної літератури та скорочень.

П. Основні результати дослідження та положення, що захищаються.

Перший розділ. Історія польових досліджень. Історіографічний нарис.

Перші пеньківські пам'ятки регіону були виявлені на Сіверському Дініці / Д.Я.Телегін, Б.А.Шрамко /, у Дніпровському, Надпоріжжі / О.В.Бодянский, В.М.Даниленко / наприкінці сорокових – першій половині п'ятидесятих років нашого століття. Але їх культурна належність була визначена після відомих розкопок на р. Тясмин. У шестидесяті – вісімдесяті роки проходять цілеспрямовані розвідки та розкопки пеньківських поселень по середній течії Дніпра та його лівих заток / С.С.Березанська, Д.Т.Березовець, Є.О.Горюнов, М.М.Казанський, О.М.Приходник, Л.М.Рутковська, О.В.Сухобоков, Д.Я.Телегін, Р.В.Терпиловський, Б.А.Шрамко, С.П.Юренко /. Були досліджені поселення на Орелі / Чернеччина, Багате, Йосипівка, /, Сулі / Хитці /, Ворсклі / Полужир'я, Прогрес, Рябівка З, Східне Більське городище, Зубівка /. Пеньківські пам'ятки вивчалися і на Сіверському Дініці / С.І.Берестнев, Ю.В.Буйнов, О.Г.Дяченко, М.В.Льбичев, В.К.Міхеєв, О.Г.Ніколаєнко, С.О.Плетньова, О.М.Приходник /. Тут розкопані поселення Занки, Суха Гомільша, Студенок, Богородичне, Тимченки, Нижній Бишкін I, Соколове, Раківка, трупоспалення на Дмитрієвському могильнику.

Історіографічний нарис вказує на дискусійність або недостатню розробленість ряду питань, пов'язаних з цим старожитностями. Окремі дослідники при розгляді пеньківської культури на усій території зараховували до неї деякі алано-болгарські пам'ятки, матеріали празько-корчакської та типу

Луки-Райковецької культур, або виділяли пеньківські пам'ятки тільки у Середньому Подніпров'ї, а інші вважались старожитностями тільки з пеньківськими рисами / І.П.Русанова, А.Т.Сміленко /. На сучасному етапі вивчення підтверджується висновок, що тільки напівземлянки із специфічними посудинами третьої чверті I тис. відносяться до пеньківської культури / Є.О.Горюнов, О.М.Приходнюк, М.М.Казанський /.

Існують різні думки щодо походження культури: на черняхівській / І.П.Русанова, В.В.Седов /, черняхівсько-київській / А.Т.Сміленко, М.Б.Шукін /, київській / Р.В.Терпиловській / основах. Оттаня думка має найбільшу кількість прихильників. О.М.Приходнюк, який в останні роки заперечує існування київської культури, пропонує свої схему, за якою пізньозарубинецькі пам'ятки типу Лютіж приводять до старожитностей типу Сушки, а далі розвиток іде за двома напрямками до формування ранньопеньківських / Роїше / та ранньсколочинських / Лавриков Ліс / пам'яток.

Є розбіжності і щодо хронології пеньківської культури. Її рамки визначаються третьою чвертю VI ст. / П.М.Третяков /, другою половиною VI - початком VII ст. / А.Т.Сміленко /, першою половиною V - другою половиною VI ст. / О.М.Приходнюк /. Пеньківські старожитності у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі Є.О.Горюнов датував взагалі V-VI ст. О.Г.Ніколаєнко та А.В.Криганов визначають верхню межу культури на Сіверському Дініщі кінем. I тис, але зараз ця думка не має суттєвих підтверджень.

Носіїв культури вважають слов'янами-антами / В.Д.Баран, С.О.Плетньова, О.М.Приходнюк, А.Т.Сміленко, Р.В.Терпиловський /

або сімбіозом слов'ян з іншим етносом / І.П.Русанова, В.В.Седов, А.Х.Халіков /. Деякі дослідники пов'язують пеньківські пам'ятки з кочівниками-кутригурами / М.І.Артамонов /, заперечують їх зв'язок з антами і навіть вважають культуру фікцією / М.Д.Брайчевський /.

Другий розділ. Поселення, могильники. скарби.

Пеньківські поселення розглядуваної території були розташовані у різних топографічних умовах: на островах, ділянках або підвищеннях у заплавах річок, на перших терасах водопадів, мисах балок, плато високих правих берегів річок і, як виключення, на городищах ранньої залізної доби / Східне Більське, Донецьке, Хорошецьке /. Поселення групувались "гніздами". Особливо гарно це простежується на Сіверському Дінці та на Орелі. Площа поселень коливається від 0,5 до 2 га. Виділяється три види їх планіграфії: 1/ дворіше з декількох жител з окремо розташованим господарським комплексом / Суха Гомільша, Соколове /; 2/ Окремі житла оточені господарськими ямами / Хитці, Рябівка /; 3/ житла оточені ямами і крім того існує окремий господарський комплекс / Шосейне /. Самі житла знаходились напівколом, рядами або окремо, мало місце і безсистемне планування.

За певними ознаками / заглиблення в ґрунт, вигляд за планом, тип опалювальної споруди та її розміщення, конструкція стін / виділяються чотири типи жител з котрих виводяться житлобудівні традиції: I - напівземлянки з вогнищем та центральним стовпом; II - будівлі стовпової або зрубної конструкції з піччю-кам'янок у куті; III - кочівницькі вртоподібні житла та похідні від них напівземлянки; IV - прямокутні наземні житла з вогнищами. Характерними для пеньківської культури є напівземлянки I та II типів, житла III, IV типів небагаточисельні, їх поя-

ва на пеньківських поселеннях є результатом контактів з іншими етносами. Глибина котлованів напівземлянок коливається від 0,1 до 0,9 м, при цьому найбільше число жител заглиблені в материк на 0,2 - 0,5 м. Більшість будівель мали площу 10-12, 14-16, 18-21 кв.м. За планом напівземлянки є підквадратними або прямокутними. Житла інколи обладнані виступами / нішами / в кутах для розміщення печей / вогнищ /. Серед 25 жител І типу стовпові складають 30 %, зрубні - 70 %, серед 21 житла ІІ типу зрубні та стовпові складають відповідно по 50 %. Житла опалювались вогнищами декількох типів та печами / кам'янками, глинобитними /.

Споруди І типу є прямими нащадками зарубинецько-київських, тому житлобудівна традиція репрезентована ними на пеньківських поселеннях названа "зарубинецько-київською". Як масове явище, ці житла є характерними для раннього етапу розвитку пеньківської культури саме Дніпро-Донецького межиріччя. Для Дніпро-Прутського регіону вони є випадковим явищем, характерні для ранніх поселень і відображають переселення носіїв культури з Дніпровського Лівобережжя / житла з Біляївки; 2 Луга 1,2,3,4 Голиків /. Напівземлянки з печами-кам'янками з'являються у III-IV ст. в Дністро-Дніпровському межиріччі і складають єдиний та стабільний тип житлових споруд прасько-корчакської культури. Тому житла цього типу на пеньківських поселеннях пов'язуються з "прасько-корчакською" традицією. Вона панує на пеньківських пам'ятках Дніпро-Прутського регіону. Ортоподібні житла досліджені у Лосипівці, Багатому, Чернечині. На цих поселеннях просліджується послідовне перетворення легкої наземної крти у заглиблену напіввирту-напівземлянку, яка мала легкі каркасні стіни. Підпрямокутні напівземлянки 2,3,4 Чернечини, 5 Багатого певни-

ми рисами інтер'єру зближаються з юртами.

До господарських споруд на поселеннях належали заглиблені у ґрунт будівлі-сховища, ями-льохи та відкриті вогнища або печі.

На пеньківських поселеннях регіону відомі сакральні пам'ятки: святилища / острів Кизлевий / та ритуальні поховання тварин або їх частин / собак, кінського черепа іноді з кістками кінцівок, панцирів черепах /. Значно гірше від поселень або скарбів відомі могильники. У регіоні досліджено сім поховань за обрядом трупоспалення на Дмитрієвському могильнику, окремі поховання у Надпоріжжі / Запорожець, біля гирла Вононої, навпроти острова Кизлевого, в урочищі Підкова /, на Сіверському Дініці / Яблуневе, Присколля, Антонівка /, Ворсклі / Лугівка /. Незважаючи на дуже невелику кількість вивчених пеньківських поховань, є очевидним, що культура характеризується відносно стабільним поховальним обрядом, характерними рисами якого є: кремація на стороні з поміщенням кальцінованих кісток у ямку або урну з кришкою та без неї, присутність біля деяких урн посудин-приставок та наявність астрагалів, речей з бронзи та заліза, намистин, прясел, відсутність надмогильного насипу. За цими рисами пеньківський поховальний обряд впевнено входить до ряду генетично пов'язаних зарубинської, київської культур.

З кінця ХІХ ст. до нашого часу на території українського лісостепу від Росії до Оскола виявлені скарби третьої чверті І тис., які практично усі знаходяться в пеньківському ареалі. Речі зі складу скарбів / фібули, скроневі кільця, підвіски, браслети / відомі на поселеннях Надпоріжжя / Волосське, Коробка, Майорка, Звонецьке / та дніпро-донецького лісостепу.

/ Миклашевський, Хитці, Східне Більське городище, Тимченки, Пузіно /. Вони відомі і як окремі знахідки / Смородіно, Богодухів, Угли, Сироватка, Протопоповка, Велика Даниловка, Петрівське /. Дається загальна характеристика речей Колосковського, Валуяського, Цепляєвського, Харківського, Козієвського, Новоодеського скарбів.

Третій розділ. Матеріальна культура.

У цьому розділі подано аналіз речей, які складають матеріальну культуру, що дозволяє визначити її характерні риси, реконструувати господарську діяльність, вирішувати питання хронології та періодизації.

Найбільшу категорію знахідок складає кераміка. Вона майже виключно ліпна, але іноколи трапляються знахідки фрагментів черняхівських, пастирських, салтівських кружальних посудин, пізньоримських та ранньосередньовічних амфор. У керамічному комплексі спостерігається таке відсоткове співвідношення його головних форм: горщики - 75 %, диски та сковороди - 15 %, миски та челихи - 10 %. Для побудови класифікації кераміки оглянуто 60 цілих форм посудин та 424 фрагменти, які дозволяють реконструувати повний профіль. Виділення типів, видів та варіантів засновано на візуальному співвідношенні форм.

Горщики утворюють чотири типи: I - біконічні двох видів; II - округлоскі п'ятих видів; III - розкритого, тельпаноподібного профілю; IV - з різким вигином стінки у верхній частині висоти та прямим, ледь відігнутиям вінцем; V - посудини-сховища, так звані "зерновики" з наліпним валиком під вінцями. Виділяються вісім видів горщиків рідкісних форм. Види 3, 4, 6 відносяться до пізньопеньківських комплексів та знайдені тільки у салтово-пеньківській контактній зоні по течії Сіверського Дінця. Миски скла-

дають окремих тип, у який входять чотири види, келихи утворюють два види. Серед дисків-сковорід виділяється чотири види.

До технічної кераміки належать прясла, грузила ткацьких верстатів та лячки бронзолivarного виробництва.

Залізні вироби поділяються за призначенням на знаряддя праці / наральник, чересло, серп, коса, тесло-мотика, ножі, долото /, озброєння / накінечники сулиць та стріл /, деталі кінської зброї / пряжки, вудила / та елементи конструкції будівель / дверні петлі, стержні-цвяхи /. Наральник з вузьким лезом та незімкнутою втулком знайдено у Тимченках. Подібні орні знаряддя були розповсюджені на території від Польщі до Середньої Волги і датуються у дуже широких межах I тис. н.е. Чересло із Занок відрізняється тим, що вістря та черен лежать на одній лінії. Серп із Східного Більського городища має незімкнуту втулку і отвір для закріплення дерев'яної ручки і датується у дуже великому діапазоні I - початок II тис. н.е. Залізна коса-горбуша із зігнутою п'яткою походить із Занок. Тесло-мотика знайдена у Багатому і це знаряддя потрапило від носіїв салтівської культури.

Втульчасті накінечники сулиць із Колосковського скарбу та Занок мають пера продовгувато-яйцеподібної та подовжено-трикутної форми і відносяться до VI-VII ст. Найвність цієї зброї є підтвердженням повідомлення Маврикія про те, що "кожний / серед слов'ян та антів / озброєний двома невеликими списами". Накінечники стріл поділяються на втульчасті та черенкові / трилопатеві і з листоподібним пером /.

Важливою категорією речей із кольорових металів є фібули: I/ пальчасті / Колосковський, Харківський скарби /; 2/ з верхнім шитком, який обрамлено мереживом і з пташиних голівок та го-

лови якоїсь істоти або тільки пташиних / Східне Більське городище, Смородіно, Харківський скарб, Майорова балка /; 3/ "звіроголові" /Поставмуки, Лебівка, Пузіно /; 4/ дунайські мініатюрні пальчасті / Черкаський Бишкін /; 5/ антропо-зооморфні / катакомба 2I Старосалтівського могильника, Блажки, Тимченки /. Час існування фібул видів I, 2, 3, 5 припадає на другу чверть-кінець УІ ст., фібул 4 виду - на УІІ ст. З цього кола ранньосередньовічних фібул явно випадає Т - подібна перекладчата фібула з Нижнього Бишкіна I, яка належить до кола старожитностей виїмчатих емалей і можливо стверджувати про її існування у пізньоримський час до У ст.

Крім фібул з кольорових металів виконані браслети / з потовщеними кінцями, тонкі дротяні /, накінечники поясів, В - подібна та овальна пряжки, шийні гривни, спіраль- та окуляроподібні скроневі кільця, округлі з випуклою напівсферою підвіски, пустотілі підвіски, ланцюжки із дзвіночками.

З каменю виготовлялись жорна ручних млинів та абразивний інструмент / точильні бруски та плитки /. Вироби з кістки за призначенням поділяється на: знаряддя праці / лошила, "ковзани", проколки /, озброєння / накладки лука та накінечники стріл /, побутові речі / пластинка-частина кінської зброї /.
Четвертий розділ. Господарство і суспільні відносини.

У ландшафтному відношенні розглянута територія включає до себе частини Придніпровської низини, Середньоросійської височини, Донецького кряжу та Полтавську рівнину. За межу степу-лісостепу пеньківські пам'ятки виходять у південному напрямку тільки по течіях Орелі та Сіверського Дінця. На водорозділі Дніпра-Дону між Орілью та Береков поселення цієї культури невідомі.

Землеробство пеньківського населення було орним, на це

впливали: відсутність великих лісів, наявність вільних від дерев країв надзаплавних терас та чорноземних масивів плато високих берегів річок, а також традиції орного землеробства з кінця III – початку II тис. до н.е. Воно розвивалось шляхом освоєння нових площ. Згідно з топографією деяких поселень / розміщення на підвищеннях у заплавах / можливо припустити наявність і другої допоміжної системи – "заплавної". Для обробки таких відносно великих площ ґрунтів використовувались орні знаряддя на кінній тязі. Про це свідчать знахідки їх металевих частин / Тимченки, Занки /. Наявність крім масивних металевих накілечників ще і чересла показником існування плуга. Мотиками оброблялись невеликі ділянки під овочеві і навіть зернові культури. Відбитки на денцях горщиків свідчать про використання мешканцями поселень карликової, карликової м'якої пшениць, двозернянки, вівса, ячменя, жита, коноплі. Врожай збирався за допомогою серпів та кіс. Мука вироблялась ручними жорносами. Муку та зерно зберігали у посудинах та спеціально зроблених ямах на поселеннях поблизу жител.

Визначення характеру скотарства базується на остеологічному матеріалі. Великі рогата худоба складала 47 %, свиня – 14 %, кінь – 11 %, вівці та кози – 9 %, кури – 2 %, собака – 2 %. Приведені дані підтверджують навколоселищний характер скотарства та його м'ясо-молочний напрям.

Невід'ємною частиною господарської діяльності було мисливство та рибальство. Кістки диких тварин складають у середньому за матеріалами сіверьскодінецьких поселень та Хитців 18,2 % від усієї кількості. Мешканці селищ вели полювання на лося, благородного оленя, кабана, лисицю, соболя, куницю, бобра. Кістки та луска ляща, дуки, тарані знайдені на поселенні Нижній Бишкін I.

Металургія заліза та виробництво речей із нього мають свої багаті традиції у Дніпро-Донецькому межиріччі з початку ранньої залізної доби. Залишки горну знайдені на поселенні між селами Блещьке та Оскольське на Осколі. Аналогів йому серед подібних споруд у слов'ян Південно-Східної Європи середини - третьої чверті I тис. немає. Більшість виробів виготовлені із заліза, меншість - із маловуглецевої сталі. Технологічні засоби виготовлення речей не відзначаються стабільністю. Приблизно на цьому ж рівні знаходилась ковальська справа у носіїв зарубинецької та київської культур. Пенківське ковальське ремесло існувало у рамках громади і обслуговувало її членів.

Більшість речей із кольорових металів зроблено за технікою лиття за восковою моделлю, додаткова обробка полягала у холодному та гарячому куванні, пилянні, сверленні, штампуванні. Своєрідність рецептури пенківських бронзоліварників

регіону полягає у високому відсотку / 43 % / латунних сплавів при більш низькому / 18 та 11 % відповідно / цинко-олов'янисто-свинцевистих та цинко-свинцево-олов'янистих. Дуже різко відрізняється рецептура сплавів речей Мартинівського, Малоржавецького скарбів пенківської культури Дніпровського Правобережжя. Ліварники-ввеліри не дотримувались стабільності у виготовленні одного типу речей з одного сплаву. Речі виготовлялись з брухту зламаних прикрас з додатком певних лігатур.

На стадії промислів перебували виготовлення кераміки, одягу, косторізна справа, обробка каменя.

Головним джерелом для реконструкції суспільних відносин є планіграфія поселень. Найявніші жителі з площей у середньому 14 кв.м говорить про існування малих родин. На одних пам'ятках / Суха Гомільша / є одне подвір'я, на інших воно відсутнє / Ро-

іше, Хитці, Шосейне /, але тут присутні комплекси господарських споруд для загального користування малих родин. Це є свідченням родинних зв'язків між малими родинами, незавершеності процесу їх відділення. Ми маємо справу із стадією розкладу патриархальної родини, ступенем переходу від великородинової громади до громади сусідської. Суперечність процесу розкладу патриархальних родин полягає у його нерівномірності. Рівень суспільного розвитку антів Дніпро-Донецького межиріччя не підпадає під рамки "військової демократії", він нижче і відрізняється від антів, які приймали участь у балканських війнах і випробували на собі вплив візантійської державності.

П'ятий розділ. Розвиток, хронологія та періодизація пеньківської культури Дніпро-Донецького межиріччя.

Пеньківська культура є останнім етапом розвитку старожитностей пізньозарубинецько-київського вигляду. Пам'ятки пізньозарубинецького типу, київської та пеньківської культур репрезентують одну лінію становлення слов'ян у першій половині - третій чверті I тис. н.е. на відміну від іншої, яка представлена східнопшеворськими, черняхівськими подністрівськими, пражко-корчакськими старожитностями.

Пізньозарубинецькі та київські пам'ятки мають цілий ряд спільних рис у житлобудуванні, керамічному комплексі, співпадають області їх поширення. Найбільш близько до пеньківського керамічного комплексу стоїть кераміка деснянського поселення Роїще. Комплекси цього поселення можуть репрезентувати початок пеньківської культури. За датуваними речами із Роїща, Хитців, Нижнього Бишкіну I / амфори херсонеського типу 6, частини кістяних гребнів з високою арочною спинкою, T-подібна фібула / нижня хронологічна межа пеньківської культури визначається кінцем IV -

початком V ст.

Верхня межа визначається за допомогою речей із скарбів та поселень / фібули, браслети /. Вони вказують на кінець III ст., як на час припинення існування культури. Антропоморфна фібула з 2I катакомби Старосалтівського могильника стала архаїзмом і використовувалась поза верхньов межею існування самого типу. Амфора з жалобчатым корпусом та "перехватом" вище днища із Введенки відноситься до VIII-IX ст. / за І.А.Барановим/. Завдяки цим речам можливо припустити існування культури на Сіверському Дінці на початку VIII ст. Стратиграфічними свідченнями кінця існування пеньківських старожитностей є перекриття будівель 6,7 похованнями кочівників у Рябівці 3 та житла І3 волинцевським житлом І2 у Хитцях.

Загалом пеньківська культура існувала у Дніпро-Донецькому межиріччі в кінці IV - кінці III ст. У цьому відрізку виділяється три періоди за змінами в житлобудівництві та керамічному комплексі: 1/ ранній, час існування пізньозарубинецько-київських реліктів / к. IV - кінець V/початок VI ст. /; 2/ середній, час існування класичної пеньківської культури / межа V-VI ст. - середина VI ст. /; 3/ пізній, час розкладу пеньківської спільності / др. пол. III ст. /.

У ранньому періоді панує підквадратна напівземлянка з вогнищем та центральним стовпом. В керамічних комплексах жител зустрічається черняхівська кружальна кераміка, ліпні імітації черняхівських кружальних мисок, пізньо-зарубинецькі релікти у вигляді горщиків розкритого профілю з відігнутими назовню вінцями та горщиків орнаментованих рисками на тулубі або з наліпленими шишками та напівмісяцями. До цього періоду належать житла раннього горизонту / 2,5,6,8,9,II /, яма 9I Хитців, комплек-

си Раківки, Зубівки, Полустр'я I, житла 4,5 Богородичного, А# Занок, будівлі 8,9, ями 75, 108 Рябівки 3.

У середньому періоді панують напівземлянки з печами-кам'янками. Серед кераміки ведучими формами є біконічні та округло-бокi горшки, сковороди з виділеними бортами, горшки розкритого профілю та масивні корчаги-"зерновики". До цього часу належать житла другого горизонту / 3,4,7,II,I3 / Хитців, I Прогресу, 5 Сухої Гомільші, будівлі I,6,7, яма 63 Рябівки 3, житла I,3,6 Богородичного, керамічний комплекс поселення на Східному Більському городищі.

Десь наприкінці раннього - початку середнього етапів носії пеньківської культури починають переходити на правий берег Дніпра і рухатися у напрямі Південний Буг-Дністер-Прут. Дніпро-Прутське межиріччя стає складовою частиною пеньківської території, де її пам'ятки з'являються пізніше на відміну від "первинної" території Дніпро-Донецького межиріччя.

Пізній етап культури - це час її розкладу на усю великій території від Пруту до Осколу. Подальша доля її носіїв по обидві сторони Дніпра стала суттєво відрізнятися. На Дніпровському Правобережжі пеньківські та праські пам'ятки стали основою для формування старожитностей типу Сахнівки, які у свою чергу були кроком на шляху виникнення культури типу Луки-Райковецької. На площі Дніпро-Донецького межиріччя розповсюдження компактною групою типових сахнівських комплексів не спостерігається, і тому, як певний етап та культурну групу, їх можливо виділяти тільки для Дніпровського Правобережжя. Сахнівське населення переходить на лівий берег Дніпра і прямує на Сіверський Дінець та Десну / О.О.Шеглова /. Як складова частина, поряд з колочківсько-пеньківським субстратом та салтівською культурою, воно

приймає участь у створенні волинцевської культури.

На Сіверському Дніщі у деяких комплексах поселень Суха Гомільша, Тимченки, Соколове, Введенка, Нижній Бишкін I, П'ятницьке поряд виявлена пеньківська та салтівська кераміка. Це крім трупоспалень на Дмитрівському могильнику є свідомством салтово-пеньківських контактів. У салтівському ареалі на Дніщі трупоспалення виявлені у Тополях, П'ятницькому, Кочетку, Новопокровці, Сухій Гомільші, окреме трупоспалення відомо в Битиці. Але типово салтівський інвентар при залишках кремачії не дозволяє безперечно пов'язувати подібні поховання з носіями пеньківської культури в умовах салтівського оточення. Поява подібних трупоспалень відображає вживання пеньківського населення в салтівське середовище або наявність в Північно-Західній Хазарії якогось невідомого нам етносу крім болгар та аланів. Контакти слов'ян та населення Північно-Західної Хазарії виявились і в посягні вртоподібних жител на пеньківських поселеннях / Йосипівка, Багате, Чернеччина /. Факт існування салтово-пеньківських контактів свідчить проти хронологічного розриву між існуванням двох культур / кінець VII – середина VIII ст. / і заперечує тезу про "етнокультурне зміщення" пеньківського населення на північ під тиском Хазарського каганату.

У висновках коротко підведені підсумки вивчення пеньківських старожитностей Дніпро-Донецького межиріччя.

За темою кандидатської дисертації автором опубліковані наступні роботи:

- I. Земледелие и скотоводство славянского населения бассейна Северского Донца в середине и третьей четверти I тыс. н.э. // Тезиси докладов научно-практической конференции "Социально-экономические проблемы современного производства" – Харьков, 1993. – С. 25-26.

2. К вопросу о хронологии памятников пеньковской культуры Днепровского Левобережья // Археологические исследования в Центральном Черноземье. Тезисы докладов и сообщений. - Белгород, 1990. - С. 46-47.
3. Дослідження багатопарового поселення на р. Уди // Проблеми музеєзнавства та історичного краєзнавства. Тези доповідей. - Харків, 1993. - С. 38-39.
4. Новые данные о памятниках пеньковской культуры в бассейнах Северского Донца и Ворсклы // Археология славянского Юго-Востока. - Воронеж, 1991. - С. 33-36 / у співавторстві з С.І.Берестневим /.
5. Пеньковская и салтовская культура на Северском Донце // История и археология Слободской Украины. - Харьков, 1992. - С. 147-148.
6. Раннеславянское селище на Северском Донце // Вестн. Харьк. ун-та. - 1993. - № 373: История. - Вып. 27. - С. 30-35.

Lyubichev M. V. Penkovskaya culture of the Dnieper-Donetz region. The thesis of candidates degree of the speciality 07.00.06- archeology. Kharkov State University. Kharkov. 1994.

The main tenets of the thesis are reflected in the 6 research works. It is determined that: penkovskaya culture was formed in the Dnieper-Donetz region from kievskaya culture. It's spreading began from this region to Dnieper-Pruts region. Penkovskaya culture existed at the end of 4 th and to the end of 7 th centuries, there are three periods of it's existence. Saltov-Penkovka contacts were placed in Seversky Donetz region at the end of 7 th - beginning of 8 th centuries.

Любичев М.В. "Пеньковская культура Днепро-Донецкого междуречья".
Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических
наук по специальности 07.00.06 - археология, Харьковский госу-
дарственный университет, Харьков, 1994.

Главные положения диссертации отражены в 6 научных трудах. Ус-
тановлено, что пеньковская культура сформировалась в Днепро-До-
нецком междуречье на основе киевской культуры. Отсюда началось
ее распространение в Днепро-Прутское междуречье. Пеньковская
культура существовала в течение конца IV - конца VI вв. и выде-
ляется три периода ее существования. На Северском Донце имели
место салтово-пеньковские контакты в конце VI - начале VII вв.
Ключові слова: пеньківська культура, анти, Дніпро-Донецьке ме-
жір'яччя.

Підписано до друку 7. 10. 94р. Формат 60x84 1/16. Папір друкарський.
Друк плоский. Умовн. друк. арк. 1. Замовлення №1126. Тираж 101.
Безкоштовно. Дільниця оперативного друку статистичного управління
Полтавської області. м. Полтава, вул. Пушкіна, 103.

AB 31.172